PERIOADA «TEXTELOR RELIGIOASE» DIN ACTIVITATEA LUI NICOLAE SPĂTARUL

ZAMFIRA MIHAIL
Institutul de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române
zmihail2006@yahoo.com

Résumé. Les découvertes et les attributions du XXe siècle présentent actuellement un legs volumineux dans les quattre langues que Nicolae le Spathaire a utilisées pour écrire (le grec, le latin, le roumain, le russe); il écrivit en roumain jusqu'en 1671 seulement. Son œuvre en roumain marque tant la réception de l'un des textes fondamentaux du christianisme (*l'Ancien Testament*) et d'autres écrits théologiques, de la dogmatiques ou de la morale, *Carte cu multe întrebări…*, *Mântuirea păcătoşilor (Amartolon Sotiria)*), *Apologia împăratului bizantin Ioan Cantacuzino*, que des histoires universelles telle celle de Hérodote ou du récemment attribué *Cronograf*. Nicolae le Spathaire ne s'est pas soucié, en général, d'authentifier la paternité de ses œuvres par des annotations, des dédicaces ou de les personnaliser dans d'autres formes. Dans la plupart des cas, c'est aux copistes que nous devons de savoir que Nicolae (Cîrnul) ou le Spathaire, Nikolaj (Gavrilovič ou Spafarij) est l'auteur de la traduction ou de l'ouvrage respectif. L'absence des manuscrits holographes impose que l'analyse de la langue roumaine de ses écrits se fasse par l'intermédiaire des copies plus ou moins révisées par les copistes qui ont pourtant reconnu sa paternité (quelque fois la mentionnant explicitement). Sa calligraphie cursive (heureusement préservée dans quelques documents originaux) nous la trouvons dans le texte roumain de certaines prières et du recueil des prières qu'il écrivait pour ses amis dont il avait fait don à G. Stiernhielm à Stockholm en 1666 et respectivement à Thomas Smith en 1669 à Constantinople. Le Spathaire se serait impliqué dans la vie culturelle roumaine, en tant que connaisseur du grec ancien, dès 1655, lorsque, jeune homme âgé de 18-19 ans, revenu des études suivies à la Grande École de la Patriarchie de Constantinople, il aurait traduit pour le Métropolite Gheorghe de Moldavie un recueil de textes byzantins. La traduction en roumain de certains textes religieux très importants a continué jusqu'en 1671, avec passion et persévérance, dans un rythme alerte si l'on prend en considération le nombre de textes et leurs dimensiones. Il est à supposer que le Spathaire ait entrepris la traduction en roumain des écrits religieux, stimulé par le climat (qui régnait à Constantinople et, probablement, en Moldavie aussi) créé par une élite dont les discussions tournaient autour des problèmes théologiques et par les milieux savants qui prisaient un exercice mental consistant en dialogues imaginés (questions et réponses). Tout le monde débattait des sujets religieux. Nicolae le Spathaire était un écrivain orthodoxe par excellence.
Mots-clés: Nicolae le Spathaire, écrits en roumain, écrits religieux.

BDD-A19637 © 2014 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-21 05:09:45 UTC)

Un proiect generos gândit şi în desfăşurare la Iaşi, „Monumenta linguae Dacoromanorum", care include pe coloane distincte textele Bibliei din 1688 şi ale Vechiului Testament din mss. Cluj 45 şi BAR 4389 (MLD), ne reuneşte din nou pentru recitirea scrierilor cărturarului Nicolae, fiul lui Gavril (1636 – 1708). Regândirea celor gândite de înaintaşi descoperă noi faţete ale scrisului şi noi valenţe ale identităţii lor, poate contribui cu completări şi corectări ale opiniilor anterioare.

Cunoaşterea operei sale nu depinde de momentele „festive", dar unele *noduri* ale timpului sunt, totuşi, momente în care atenţia lumii academice se focalizează pe anume personalităţi, pentru a adânci cunoaşterea lor atât în consens cu prezentul istoric, cât şi (sau mai ales) în acord cu înaintarea cunoaşterii ştiinţifice a ceea ce ei reprezintă pentru istorie.

Istoria literaturii române nu cunoaşte, deocamdată, scrierile în limba română ale lui Nicolae Spătarul în versiune autografă. Analiza textului şi a limbii (române) folosite de el se face prin intermediul copiilor transmise mai mult sau mai puţin remaniate de către copiştii care i-au recunoscut paternitatea (menţionând-o de mai multe ori explicit). Doar însemnări şi texte de rugăciuni au fost scrise *proprio manu*. Datorită situaţiei neobişnuite în care s-a păstrat opera sa în limba română, un cărturar de notorietatea şi valoarea sa beneficiază atât de târziu de editarea critică a unor scrieri, dintre care unele recent descoperite.

Cărturarul Nicolae din Moldova în timpul vieţii s-a identificat sau a fost denumit cu numele Spătarul. Identitatea, se ştie, o exprimăm, şi în scris, prin iscălitură. Iscăliturile sale cunoscute, în scrierile de tinereţe, sunt în limba greacă. În 1669, în codexul de 4 foi (8 pagini) cu rugăciuni alcătuit de el şi dăruit capelanului Thomas Smith la Constantinopol, după dedicaţie consemnează data înmânării cadoului şi îşi menţionează numele întreg, în text. Identitatea sa a fost formulată şi în română şi latină. După 1671, a scris în limbile rusă[1], greacă şi latină şi s-a iscălit în rusă. El nu s-a îngrijit, în genere, să-şi autentifice paternitatea manuscriselor. În majoritatea cazurilor, copiştii, editorii, diferite personalităţi europene sunt cei care au transmis tradiţia că (în ordine cronologică, cu denominativul:) Niculae / Nicolae Cârnul sau Spadario, Spathari, Spăt.[arul] sau Nicolai Gavrilovici, Spafarij este autorul textului la care se face referirea. Dovada caligrafiei sale cursive se păstrează în puţine acte (Belobrova 1981) şi în micul codex din 1669 (Mihail 1996).

Implicarea tânărului Nicolae în activităţi culturale româneşti este atestată din 1655, pe când tânărul de 18–19 ani, întors de la studiile urmate la Marea Şcoală a Patriarhiei de la Constantinopol, şi-a folosit cunoştinţele bogate în limba şi scrisul bizantin pentru a traduce în limba română la început texte de cancelarie sau hagiografice. Atestarea povestirii despre *Minunea icoanei Maicii Domnului* atribuită

[1] Atestările din scrierile sale fac parte din bibliografia de bază a Dicţionarului limbii ruse din sec. al XVII-lea: *Slovar' russkogo jazyka XI–XVII v.*, Moscova, „Nauka", 23 vol., 1975–1996.

BDD-A19637 © 2014 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-21 05:09:45 UTC)

mitropolitului Gheorghe, din „1723”[2] contribuie la înţelegerea reputaţiei de care s-a bucurat de la întoarcerea sa de la Constantinopol şi care i-a premers, apoi, de-a lungul vieţii. Ca grămătic a transpus, în anii următori, în limba română scrieri religioase foarte importante şi într-un ritm alert.

La 10 ianuarie 1661, Nicolae Spătarul terminase de tradus (cu adaptări) *Carte cu multe întrebări foarte de folos pentru multe trebi ale credinţei noastre,* [a Sf. Atanasie], după cum consemnează însemnarea din singurul manuscris identificat până acum (ms. 494 BAR, f. 269r–281v), o copie de la sfârşitul sec. al XVII-lea.[3]

Descoperirea şi identificarea de către N.A. Ursu, în 1999 (Ursu 1999: 11), a unei alte traduceri *necunoscute a lui Nicolae Spătarul: Apologia împăratului bizantin Ioan Cantacuzino* în ms. rom. 91 de la Arhivele Naţionale Iaşi, editată recent (Ioan Cantacuzino 2010), deschide noi perspective pentru exegeza traducerilor din prima tinereţe ale lui Nicolae, cu atât mai mult cu cât N.A. Ursu a presupus, argumentat, că traducerea a fost făcută înainte de 1661 (Ursu 2003: 342–353).

Cele patru apologii ale împăratului Ioan Cantacuzino (1292 – 1383) sunt răspunsuri: *Aicea sunt răspunsuri creştineşti pre rând pentru Domnul Hristos*[4] la problemele dintr-o scrisoare *carea au scris persul către Melenti* (106 f.) completate cu *patru oraţii* (f. 107– 160). Răspunsurile sunt lămuriri dogmatice, similare celor formulate de Sf. Atanasie. Expunerea apologetică a lui Ioan Cantacuzino este o pledoarie pentru apărarea Ortodoxiei, ca şi răspunsurile Patriarhului Atanasie al Alexandriei. Deşi aparţinând unor scriitori din epoci diferite, argumentele pentru apărarea principiilor credinţei creştine sunt similare, conforme principiilor statuate la Sinoadele ecumenice.

O altă traducere în limba română, scrierea de educaţie morală creştină (Ursu 2003: 279) *Mântuirea păcătoşilor (Amartolon Sotiria)* a călugărului cretan Agapie Landos, aflată tot în ms.rom. 494 de la BAR, conţine o referire a copistului că traducătorul (cel puţin al unei părţi din cele trei ale lucrării) a fost Niculae Cârnul. N.A. Ursu consideră că Niculae a tradus integral lucrarea, realizată „mai curând în Moldova înainte de 1659” (Ursu 2003: 339), el admiţând şi posibilitatea traducerii cărţii „fie la Constantinopol, între anii 1661-1664 sau mai târziu până în 1678”. Liviu Onu atribuie lui Niculae doar traducerea părţii a III-a a lucrării, din ms. BAR

[2] Argumentele istoricului Ştefan Gorovei pledează pentru „paternitatea Spătarului asupra traducerii şi compilării unor documente bizantine aflate la mănăstirea Neamţului privitoare la unele fapte din istoria Mitropoliei Moldovei” (Gorovei 1985; Gorovei 2003).

[3] P.V. Haneş a realizat o ediţie, în 1962 (Haneş 1962), în care a reprodus textul din ms. 494 BAR. Prezentarea anterioară a manuscrisului a fost făcută de C.C. Giurescu (Giurescu 1927). Într-un nou context, cu identificarea surselor şi comentarii bogate, Virgil Cândea, un exeget rafinat, folosind o metodologie interdisciplinară şi informaţia referitoare la cultura umanistă a epocii, editează din nou lucrarea (Cândea 1979: 89–105). Traducerea din nou a textului, cu retipărirea critică a variantei Spătarului şi a unei alte retraduceri datorată monahilor Gherontie şi Grigorie, a fost realizată de Traian S. Diaconescu (Diaconescu 1997: 66–155).

[4] „Probabil explicaţia traducătorului român”, comentează editoarea (Cantacuzino 2010: 129).

BDD-A19637 © 2014 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-21 05:09:45 UTC)

494 (f. 191v–281v), la Constantinopol, în anii 1661 – 1664 (Onu 2002. *Cf.* şi Mareş 1979).

Traducerile, succesive, ale unor lucrări din aceeaşi sferă tematică religioasă sunt martorele unei continuităţi de preocupări, ale pasiunii pentru transpunerea dintr-o limbă în alta ca transfer de informaţie personalizată, acceptată în comunicarea cotidiană şi în cea, mult mai restrictivă, a comunicării principiilor esenţiale ale teologiei. Nicolae, ca persoană, se vădeşte din prima tinereţe un pasionat, un om al dăruirii totale pentru cunoaştere, cu o curiozitate nesfârşită pentru cele ale spiritului, cu putere de autodepăşire şi o mare capacitate de temeritate intelectuală. De la primele încercări de condei se poate deduce că opţiunea lui se îndreaptă spre colocvii şi arguţia argumentaţiei. *Întrebările şi răspunsurile* îl avantajau prin proiecţia virtuală a unui interlocutor avizat, care trebuie convins de adevărurile formulate de cel care răspunde sau, prin demonstraţie savantă, la schimbarea propriilor păreri, de multe ori stereotipuri, şi la acceptarea tezelor veridice.

Varianta lucrării *Întrebări şi răspunsuri* tradusă de el a fost atribuită Sf. Atanasie (anii 293-373), patriarh al Alexandriei. În text se menţionează că este „tălmăcită de Nicolae Spăt.[arul] de pre limba grecească pre limba noastră proastă românească" şi data încheierii traducerii. Lucrarea se caracterizează printr-o tratare liberă a traducerii care, alături de reproduceri literale, are paragrafe de adaptări şi interpolări de texte proprii (Dragomir 2006), sau fragmente din alte contexte (Mareş 1989), tehnică pe care Nicolae Spătarul o va folosi în majoritatea alcătuirilor sale, cu deosebire în cele redactate în limba rusă[5].

Carte cu multe întrebări este construită pe principiul narativ al răspunsurilor la întrebări, procedeu literar folosit atât de literatura didactică, cât şi de cea catehetică, începând din antichitatea târzie, şi foarte răspîndit şi în literatura veche românească încă din secolul al XVI-lea[6], frecvent în lucrări pentru activitate catehetică şi pentru lectură în chilie.

Tânărul Nicolae se vădeşte atras de această categorie de scrieri, cu care era familiarizat din şcoală. Printre cărţile pe care le va fi avut la îndemână în limba română sunt tipăriturile româneşti de la Iaşi şi este de presupus că a cunoscut şi cartea *Şeapte taine a besearecii, Iaşi, 1644*, „alcătuită în manieră catehetică prin întrebări şi răspunsuri despre sf. Taine" (*Şeapte taine*: 36). Şi alte scrieri ale literaturii monahale erau construite cu aceeaşi tehnică.

[5] De consultat studiul foarte detaliat al M. A. Momina, *Atlas Sinensis i Opisanie Kitaja Nikolaja Spafarija*, «Revue des études sud-est européennes», XLV, 2007, p. 261–278, care compară integral textele celor două scrieri, stabilind ceea ce a tradus, cât a prelucrat şi ce a introdus personal Spătarul în redactarea relatării sale comandate de ţar.

[6] *Cf. Crestomaţie literară română veche* (coord. I.C. Chiţimia, Stela Toma), vol. I, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1984, înregistrează referiri la texte de acest tip. Prima carte românească tipărită de Coresi (15 sept.1559–3 mai 1560) este *Întrebare creştinească*, un catehism al cărui titlu explică „maniera de prezentare: întrebare şi răspuns" care, după opinia unor cercetători, ar fi reprodus Catehismul imprimat la Sibiu în 1544 (p. 62–64). Tot acolo, vezi şi p. 101, 191, 202, 203 206, 226. Vezi şi Velculescu 1989 şi Velculescu 2000-2001).

BDD-A19637 © 2014 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-21 05:09:45 UTC)

Tânărul grămătic prelungea, prin traducerea sa, spiritul de emulaţie de la şcoala constantinopolitană. El contribuia cu noile texte în limba română ale lui Atanasie şi ale lui Ioan Cantacuzino la cunoaşterea normelor dogmatice şi morale ortodoxe, pentru a apăra principiile ortodoxiei de reproşurile eterodocşilor, acţiune întreprinsă de Sinodul de la Iaşi din 1642. În lucrările sale transpare dorinţa de etalare a erudiţiei, prin completările introduse.

Alături de cele 20 de întrebări de lămuriri dogmatice, *cu răspunsuri despre Sfînta Treime, despre dumnezeirea lui Hristos ş.a. (cu exemplificarea întrupării Fiului lui Dumnezeu fără stricăciune, precum trece raza soarelui prin sticlă şi cu vestita imagine a creării mărgăritarului, precum fulgerul „care intră în ochii păinei - scoicii şi luminându-i, îi face mărgăritariu" (perlă), cu răspunsurile despre mântuire noastră* (Diaconescu 1997: 116), în partea a doua, *Către Arhonte*, care însumează 12 răspunsuri, dezbaterea se face pe marginea întrebării (de la a 3-a la a 12-a): *Când, de unde şi cum se făcură îngerii?* (Diaconescu 1997: 138 ş.u.).

Ne-am oprit asupra răspunsurilor din această lucrare pentru că, peste mulţi ani, avem dovezi că Nicolae Spătarul a folosit informaţia din textul tradus de el. În Rusia, în noiembrie 1671, Nicolae Spătarul a fost atras într-o discuţie despre teologia ortodoxă de către personalităţile pe atunci influente la Moscova: Paisie Ligaridis, mitropolit de Gaza, Epifanie Slavineţki şi Simion Polocki (reprezentatul iezuiţilor în Rusia), o convorbire, „de verificare" o considerăm noi, prin care aceşti „localnici" doreau să cunoască opiniile cărturarului recomandat de patriarhia Ierusalimului, cu care niciunul dintre cei trei nu era în acea perioadă în bune relaţii. În relatarea evenimentului într-un manuscris identificat (în 1970) de I.F. Golubev în Arhivele de Stat din Kalinin (în nordul Rusiei)[7] sunt reproduse, în limba rusă, problemele discutate. La unele dintre subiectele discuţiei Nicolae a răspuns folosindu-se de argumentele din cele două cărţi traduse de el anterior; el a intervenit cu mai multe completări citând opiniile lui „Dionisie cel sfânt" şi ale Apostolului Pavel şi a citat din „răspunsuri către Antioh" (Golubev 1971: 55) pe care le întâlnim şi în *Cartea cu multe întrebări,* în partea a doua, *Către Arhonte* (subl. n.). De asemenea, problematica din această lucrare a contribuit la înmulţirea informaţiei pe care a folosit-o ulterior în propria sa contribuţie, *Enchiridion sive Stella Orientalia Occidentali splendens.*

În traductologie, perspectiva asupra opţiunilor traducătorului luminează, precum biografia, în cazul autorului, aspecte ale operei rezultate. La prezumtiva întrebare referitoare la motivul pentru care Nicolae Spătarul a tradus ceea ce a tradus, înainte de a ne referi la alte traduceri în limba română vom aminti că în perioada moscovită, deşi atribuţiile sale se încadrau în efectuarea unor traduceri comandate de ţar, cercetările au scos la iveală că Nicolae Spafarij nu numai că alcătuia prefeţe proprii pentru unele dintre scrierile comandate, fără a avea permisiunea, obligatorie,

[7] I.F. Golubev, V*stretchia Simeona Polockogo, Epifanija Slavineckogo i Paisia Ligarida s Nikolaem Spafariem i ich beseda*, în „Trudy otdela drevnerusskoj literatury", vyp. 26, Leningrad, 1971, p. 294–301. Traducerea noastră, cu note şi explicaţii, se află sub tipar.

BDD-A19637 © 2014 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-21 05:09:45 UTC)

dar a şi tradus, „pe cont propriu", cum s-ar spune, mai multe scrieri, a căror difuzare a avut altă traiectorie decât exemplarele multiplicate la Posolskij Prikaz (Departamentul solilor). În 1698, când Gh. Kastriota vine la Moscova cu cereri din partea lui Constantin Brâncoveanu, Spătarul îi oferă, prietenește, o traducere recentă de a sa, la fel cum a dăruit şi atâtea alte manuscrise, ceea ce dovedeşte că se simţea „proprietar" al traducerilor sale.

Aceste considerente ne determină să presupunem că iniţiativa traducerii în limba română a lucrării *Carte cu multe întrebări*, ca şi a scrierilor lui Ioan Cantacuzino, îi aparţine. În această perspectivă, având în vedere cu deosebire *Cartea cu multe întrebări*, noi opinăm că Nicolae a tradus şi din pasiune, pentru propria sa plăcere.

Manuscrisul *Cărţii cu multe întrebări* considerăm că a fost destinat mediului monahal, în care a şi rămas, pentru că varianta târzie care a fost identificată (păstrată acum la BAR, ms. rom. 494) este o copie de la sfîrşitul secolului al XVII-lea găsită „la desfiinţatul schit Tisa Silvestri, de unde [manuscrisul] a fost adus în com. Odobeşti, jud. Bacău" (*[în sec. al XIX-lea, n.n.]* — însemnarea lui Grigore Creţu pe coperta interioară) (Ştrempel 1978: 126). Prin urmare, ea a fost păstrată mai mult de 200 de ani de către monahi care au citit-o, dar nu au multiplicat-o. Aceasta ar putea explica de ce traducerea lui Nicolae se păstrează doar într-o copie (BAR ms.rom. 494). Alte două retraduceri ulterioare ale *Întrebărilor bogosloveşti* ale Sf. Atanasie (sau atribuite lui) au fost tipărite, în 1741 la Bucureşti şi în 1803 la Iaşi, traducătorii necunoscând textul lui Nicolae.

În cazul celor patru oraţii şi patru apologii ale lui Ioan Cantacuzino, „este posibil ca traducerea să fi fost făcută, la fel ca şi cele mai multe traduceri ale sale, în urma unei comenzi, venită eventual din partea unui membru al familiei Cantacuzinilor, ramura moldovenească" (Cantacuzino 2010: XXIII), presupune editoarea. Este adevărat că, în acest caz, însemnările adeveresc că manuscrisul a circulat în mediul cancelariei domneşti de la Iaşi, în perioada în care Nicolae era grămătic. Şi, din câte se cunosc, Mitropoliţii Moldovei Ghedeon, ca şi Sava de mai târziu, nu au lăsat mărturii de implicare culturală.

Însă, cu toate că Nicolae a fost permanent în preajma curţilor domneşti, noi luăm în consideraţie şi adâncim cercetările mai ales asupra legăturilor sale de până la 1671 cu oamenii Bisericii, unii dintre ei foşti colegi de la şcoala constantinopolitană.. Dintre personalităţile cu care s-a intersectat de-a lungul vieţii, monahul Dosithei Notara, cu doar cinci ani mai tânăr, i-a fost dintre cei mai apropiaţi. Dosithei a devenit, la doar 28 de ani, în 1669, Patriarh al Ierusalimului, şi a contribuit la noul curs al vieţii Spătarului, recomandându-l în 1670 Ţarului Alexei Mihailovici. Primul drum al lui Dosithei în Moldova avusese loc în aprilie 1664 (Elian 2003: 166 şi nota 103) şi se poate presupune că el va fi adus manuscrisul lui Nicolae al *Vechiului Testament* în limba română de la Constantinopol la Iaşi. Dar şi alte feţe bisericeşti i-au fost aproape lui Nicolae.

În anii 1645-1660 Patriarh al Ierusalimului a fost Paisie, fost egumen al mănăstirii Galata, care veghease asupra tinerilor spudei veniţi din ţările române la Şcoala Patriarhiei din Constantinopol şi Nicolae îi fusese în preajmă. Iar Sediul

BDD-A19637 © 2014 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-21 05:09:45 UTC)

Metocului Sf. Mormânt de la Ierusalim de la Constantinopol era (şi a continuat să fie până în anii '40 ai secolului trecut) un aşezământ care adăpostea un tezaur inestimabil de cultură românească.

În perioada petrecută în Ţara Românească (în 1659 Nicolae însoţeşte [prima dată] pe Gheorghe Ghica, numit Domn, şi este ridicat de acesta la rangul de Mare Spătar) ar trebui să avem în vedere că Mitropolit al Ungrovlahiei era Ştefan (Olar 2010: 137–182). Acesta revenise şi a condus Biserica în anii 1655-1668, pe care o înzestrase înainte cu câteva cărţi de cult ale căror rânduieli tipiconale erau în limba română: *Pogribania preoţilor mireni şi a diaconilor* (1650); *Mistirio sau Sacrament sau Taine 2 între 7, Botezul şi Sfântul Mir*, tradus chiar de către mitropolit (1651) şi *Târnosania* (1652), slujba sfinţirii unei biserici. De la acest Mitropolit se păstrează şi două manuscrise de *Slujebnice* (Liturghiere arhiereşti)[8] de la mijlocul sec. al XVII-lea, în slavoneşte, dar în care atât tipicul, cât şi multe rugăciuni sunt redate în limba română. De aceea, considerăm că şi Mitropolitul Ştefan al Ungrovlahiei, prin iniţiativa sa de folosire a limbii române în textul fundamental al cultului ortodox – *Liturghierul* – va fi contribuit la hotărârea ulterioară a lui Nicolae Spătarul de a traduce Vechiul Testament în limba română. La Târgovişte Spătarul va fi auzit la liturghia din Catedrala mitropolitană *Crezul* (*Simbolul credinţei*) şi *Tatăl nostru*, care se rosteau în limba română. Şi, mai ales, va fi fost la curent cu discuţiile din palatul mitropolitan, dintr-o perioadă anterioară, între reprezentanţii ortodoxiei greceşti, slave, şi ai celei româneşti, în probleme de dogmă[9].

Este de presupus că unele traduceri au fost întreprinse de Nicolae Spătarul stimulat de acea atmosferă (pe care o cunoscuse la Constantinopol şi pe care, probabil, a reîntâlnit-o în Ţările Române), în care elita avea ca subiecte de discuţie probleme teologice sau exersarea minţii cu dialoguri imaginate (întrebări şi răspunsuri) care constituiau o preocupare a cercurilor savante. Subiectele religioase erau pe buzele tuturor, asemenea celor politice de mai târziu (Mihail 1982: 270). Întrebări îşi puneau cu toţii, teologii dădeau doar răspunsurile, deşi mintea iscoditoare şi raţionamentul sofistic complicau foarte mult demonstraţia unor aspecte de fapt nedemonstrabile, ci doar imaginabile.

Mai avem în vedere că Nicolae, până la adolescenţă, a crescut în mediul ecclesiastic riguros din insula Halki şi apoi a fost celibatar (s-a căsătorit abia în ultimul deceniu al vieţii sale). Astfel am putea înţelege de ce destinatarul („cititorul ţintă") a fost, virtual, cititorul din mediul monahal.

Lucrarea *Mântuirea păcătoşilor (Amartolon Sotiria)* a călugărului cretan Agapie Landos, identificată şi ea drept traducere a lui Nicolae Spătarul abia în 1986

[8] BAR ms. rom. 1790 şi Biblioteca Filialei Cluj a Academiei Române, ms.rom. 1216 (Velculescu et alii: 2010).

[9] Arsenie Suchanov descrie cearta cu grecii asupra credinţei, patru asemenea confruntări purtate la masă la mitropolitul Ştefan (mai-iunie 1650), la care participaseră Gavril Vlassios (fostul profesor al Spătarului), Mitropolitul grec Meletie al Proilavului şi Pantaleon Ligaridis (Olar 2010, 144–145).

BDD-A19637 © 2014 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-21 05:09:45 UTC)

(anterior, în 1978 a fost atribuită lui Dosoftei), este considerată de N. A. Ursu ca fiind realizată de Nicolae în Moldova, înainte de 1659, el admiţând şi posibilitatea traducerii cărţii „fie la Constantinopol, între anii 1661-1664 sau mai târziu până în 1678, *fie mai curând în Moldova, înainte de 1659*" (Ursu 2003: 339). Liviu Onu consideră doar partea a III-a a lucrării (copia din ms. BAR 494, f. 191^{v}–281^{v}), singura carte tradusă de Nicolae Spătarul, la Constantinopol, în anii 1661 – 1664 (Onu 2002. *Cf.* şi Mareş 1979: 253–265).

Considerăm că această traducere a avut drept cititor ţintă pe monahii aplecaţi asupra scrierilor morale şi hagiografice. Majoritatea manuscriselor dintre cele 120 de copii identificate de către Liviu Onu au fost multiplicate în mănăstirile româneşti şi destinate cititorilor călugări. De exemplu, unul din cele mai vechi manuscrise cu această scriere, din 1691, ms.rom. 1284 BAR, un miscelaneu alcătuit de Selevestru ermonah, de la sfânta mănăstire de la Hârlău, are în primele 128 f. *Amartolon sotiriia*, apoi *Cuvinte ale unor Părinţi.*

Nicolae Spătarul şi-a ales, în majoritatea cazurilor, lucrările pe care a dorit să le traducă şi nu executa „la comandă" traduceri, deoarece preocupările sale, evident, depăşeau cu mult pe cele ale unui cărturar limitat la această ocupaţie. Şi, în funcţia oficială de traducător la Departamentul solilor de la Moscova, el era cel care le propunea superiorilor săi textele din literatura occidentală pe care apoi le traducea oficial, „la porunca ţarului". Dacă traducerile ar fi fost comandate, ar fi fost normal ca ele să fie păstrate de comanditar sau, în buna tradiţie, să fie menţionat şi numele comanditarului în însemnarea traducătorului, aşa după cum se proceda de obicei. Cu deosebire lucrările sale în limba română de până la 1671 par să rezulte din propriile opţiuni. Majoritatea au fost păstrate în mediul eclesiastic, mai bine zis, monahal. Traducerile lui Nicolae erau lucrări destinate „lecturii".

Asupra iniţiativei traducerii *Vechiului Testament* şi analiza aprofundată a tuturor aspectelor referitoare la împrejurările traducerii se pronunţă specialiştii consacraţi cu devoţiune acestei munci (MLD 1988-2012). Noi am trecut în revistă celelalte traduceri dinainte de 1671, ce-i sunt atribuite.

Profilul lui Nicolae Spătarul, vorbitor nativ al limbii române, se îmbogăţeşte prin cele trei autografe prin care, în împrejurări diferite, consemnează unele rugăciuni în limba română. În 1664 la Sttetin, în codicele lui Antonie de Moldoviţa, adaugă propriile rugăciuni pentru fostul domnitor Gheorghe Ştefan. Lui G. Stiernhielm îi transmite, în 1666, textul unui *Tatăl Nostru* (Oratio Dominica = OD), dar există numai textul din prefaţa *Bibliei*, Stockholm, 1671, nu şi autograful. În 1666, pe când se afla la Stockholm, el i-a dat lui G. Stiernhielm un OD cu caractere latine, pe care acesta 1-a reprodus apoi în introducerea *De linguarum Origine* din ediţia sa a traducerii Bibliei gotice: *D. N. Jesu Christi SS. Evanghelia Ab Ulfila Gothorum in Moesia Episcopo Circa Annum a Nato Christo CCCLX. Ex Graeco Gothice translata, nune cum Parallelis Versionibus, Sveo-Gothicâ, Norraenâ, seu Islandicâ, et vulgata edita*, Stockholm, 1671. E. Coseriu a stabilit, în urma unei analize minuţioase filologice, că Nicolae Spătarul este cel care a furnizat acest text. La rândul nostru, transcriind varianta cu caractere greceşti a OD din manuscrisul autograf dăruit de Nicolae Spătarul lui Thomas

BDD-A19637 © 2014 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-21 05:09:45 UTC)

Smith, în 1669, am adus noi argumente că el însuşi a echivalat OD în limba română cu caractere latine, pentru învăţatul suedez, şi nu i l-a dictat acestuia, aşa cum au presupus unii exegeţi (Mihail 1995).

Şi în codicele trilingv din 1669, scris în două alfabete, chirilic şi grecesc, înmânat „pentru eterna amintire a prieteniei celui foarte savant între ierei, kir Thoma[s] Smit[h]" (trad.n.), Nicolae Spătarul se vădeşte un ortodox practicant deoarece îi scrie, din memorie – după cum am demonstrat (Mihail 1995: 206–226) – *Tatăl Nostru*[10] şi *Crezul*, alăturând începuturi ale rugăciunii zilnice a credinciosului ca şi prochimenul (versete din psalmi) de la sărbătorile mari, o adevărată cărticică de rugăciuni *in nuce*. La argumentele noastre din 1995 adăugăm constatarea că textul rugăciunii *Tatăl Nostru* scris de Nicolai în 1669 este identic cu textul furnizat în 1593 de Luca Stroici şi publicat, cu litere latine, de St. Sarnicki, la Cracovia, în 1694 (cu diferenţe explicabile datorită transmiterii orale a textului; atragem, însă, atenţia asupra expresiei *Facă-se voia Ta* [ca şi în variantele actuale], în comparaţie cu *Fie voia Ta*, în variantele cunoscute din epocă.). Formulările erau preluate din practica bisericii ortodoxe române şi reprezintă o dovadă că folosirea limbii române în biserica românească era pe cale de a se generaliza definitiv.

Din 1655 până în 1671, scrierile lui Nicolae Spătarul în limba română (la care se adaugă *Enchiridion,* în greacă şi latină) au fost integral religioase. Alcătuirea răspunsului la întrebarea lui Simeon Arnauld referitoare la *transubstantione Corporis Domini*, traducerea *Vechiului Testament*, a *Cărţii cu multe întrebări* şi *Mântuirea păcătoşilor (Amartolon Sotiria)*, a *Orațiilor* şi *Apologiilor* lui Ioan Cantacuzino, ca şi alcătuirea unui mic codex de rugăciuni pentru Gheorghe Ştefan şi a unui alt codex pentru capelanul Thomas Smith sunt tot atâtea mărturii că el era îmbibat de problemele pe care le studiase la Constantinopol, cărora le adăugase, pe parcurs, informaţia din lecturile sale de orientări foarte diferite. Până la plecarea în Rusia, în 1671, Nicolae Spătarul a fost un scriitor ortodox laic. Considerăm că această perioadă din activitatea sa poate fi numită „a textelor religioase", cu completarea că a tradus, în aceeaşi perioadă, probabil, şi scrierile istorice: *Cronograful* şi *Istoriile* lui Herodot.

Bibliografie

Belobrova 1981: O. A. Belobrova, *Ob avtografach Nikolaja Spafarija*, in „Trudy Otdela Drevnej Russkoj Literatury", 1981, t. 36, p. 259–265.

Biblia 1688: *Biblia adecă Dumnezeiasca Scriptură ale cei vechi şi ale cei noao leage*, toate care s-au tălmăcit dupre limba elinească spre înţelegerea limbii rumâneşti, cu porunca preabunului creştin şi luminatului Domn Ioan Şărban Cantacozino Basarabă Voievod şi cu îndemnarea dumnealui, Costandin Brâncoveanul, Marele Logofăt[...]. Tipăritu-s-au întâiu în scaunul Mitropoliei Bucureştilor, în vreamea păstoriei Preasfinţitului părinte Chir Theodosie, mitropolitul ţării şi exarhu laturilor. Şi pentru cea de obşte priinţă s-au

[10] Este incorectă expresia „[rugăciuni] traduse de Nicolae Spătarul", pentru că ele erau folosite în cultul ortodox nu numai în sec. al XVII-lea, ci şi în sec. al XVI-lea.

BDD-A19637 © 2014 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-21 05:09:45 UTC)

dăruit neamului rumânesc, la anul de la facerea lumii, 7197, iară de la spăsenia lumii, 1688, în luna lui noiemvri în 10 zile. / Şi ediţia din 1988: *Biblia adecă Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului şi Noului Testament.* Tipărită întâia oară la 1688 în timpul lui Şerban Vodă Cantacuzino, Domnul Ţării Româneşti. Retipărită după 300 de ani în facsimil şi transcriere cu aprobarea Sfântului Sinod şi cu binecuvântarea Prea Fericitului Părinte Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, 1988.

Cantacuzino 2010: Ioan Cantacuzino, *Patru apologii pentru religia creştină şi Patru oraţii*, ediţie critică, studiu introductiv, notă asupra ediţiei, note şi comentarii, glosar de Eugenia Dima, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", Iaşi, 2010.

Cândea 1979: Virgil Cândea, *Raţiunea dominantă*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1979.

Crestomaţie literară: *Crestomaţie literară română veche*, coord. I. C. Chiţimia, Stela Toma, vol. I, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1984.

Diaconescu 1997: Traian S. Diaconescu, *Nicolae Spătarul Milescu, Manual sau Steaua Orientului strălucind Occidentului. Carte cu multe întrebări foarte de folos pentru multe trebi ale credinţei noastre*, Editura Institutul European, Iaşi, 1997, p. 66–155.

Dragomir 2007a: Mioara Dragomir, *Nicolae Milescu Spătarul – maniera de traducere a* Cărţii cu multe întrebări foarte de folos..., în *Limbaje şi comunicare IX,* Suceava, Editura Universităţii, 2007, p. 382–388.

Dragomir 2007b: Mioara Dragomir, *Hronograf den începutul lumii* (ms. 3517). *Probleme de filologie*, Iaşi, Editura Trinitas, 2007.

Elian 2003: Al. Elian, *Legăturile Mitropoliei Ungrovlahiei cu patriarhia de Constantinopol şi* cu *celelalte biserici ortodoxe (de la întemeiere până la 1800)*, în „Biserica Ortodoxă Română", 77, 1959, p. 904–935, articol retipărit în Al. Elian, *Bizanţul, Biserica şi Cultura românească*, ed. Vasile V. Muntean, Editura Trinitas, Iaşi, 2003, p.141–180.

Giurescu 1927: C. C. Giurescu, *Nicolae Milescu Spătarul. Contribuţiuni la opera sa literară*, Bucureşti, 1927, „Memoriile Secţiunii Istorice a Academiei Române", Seria a III-a, t.VII şi Extras, p. 21–24.

Golubev 1971: I. F. Golubev, V*stretchia Simeona Polockogo, Epifanija Slavineckogo i Paisia Ligarida s Nikolaem Spafariem i ich beseda*, în „Trudy otdela drevnerusskoj literatury", vyp. 26, Leningrad, 1971, p. 294–301 (traducerea noastră, cu note şi explicaţii, sub tipar).

Gorovei 1985a: Şt. S. Gorovei, *Un episod din „recuperarea" Bizanţului: prima „operă" a spătarului Nicolae Milescu*, în „Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie 'A. D. Xenopol', Iaşi", XXII, 1985, nr. 2, p. 441–461.

Gorovei 1985b: Şt. S. Gorovei, *Precizări necesare*, în „Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie 'A. D. Xenopol', Iaşi", XXII, 1985, nr. 2, p. 805-806.

Gorovei 2003: Şt. S. Gorovei, *Între istoria reală şi imaginar. Acţiuni politice şi culturale în veacul XVIII*, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", Iaşi, 2003.

Haneş 1962: P. V. Haneş, *Un tricentenar Milescu: Cartea cu întrebări (1661–1961)*, în „Glasul Bisericii", 21, 1962, nr. 1-2, p. 80–91.

Herodot 1984: Herodot, *Istorii*, ediţie îngrijită de Liviu Onu şi Lucia Şapcaliu, prefaţă, studiu filologic, note şi glosar de Liviu Onu, Editura Minerva, Bucureşti, 1984.

Mareş 1979: Al. Mareş, *În legătură cu o traducere românească a lui Nicolae Milescu*, în „Limba Română", XXVIII, 1979, nr. 3, p. 253–265.

Mareş 1989: Al. Mareş, *«Interpolarea» din* Cartea cu multe întrebări *a lui Nicolae Spătarul (Milescu). O chestiune de paternitate*, în „Studii şi cercetări lingvistice", 1989, nr. 2, p. 145–158.

BDD-A19637 © 2014 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-21 05:09:45 UTC)

Matei 2008: Ion Matei, *Reprezentanţii diplomatici (capuchehăi) ai Ţării Româneşti la Poarta otomană*, Ediţie îngrijită de Naghi Pienaru şi Tudor Teoteoi, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2008.

Mihail 1980: Zamfira Mihail, *Nicolae Milescu, le Spathaire – un „encyclopédiste" roumain du XVIIe siècle*, „Revue des études sud-est européennes", XVIII, 1980, n^0 2, p. 265–286.

Mihail 1995: Zamfira Mihail, *Exercices philologiques de Nicolae Milescu (1669): le Codex des prières offert à Thomas Smith*, în „Anuarul Institutului de Istorie 'A. D. Xenopol', Iaşi", XXXII, 1995, p. 206–226.

Mihail 2009: Zamfira Mihail, *Nicolae le Spathaire Milescu à travers ses manuscrits*, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2009.

Mihăescu 2006: Doru Mihăescu, *Cronografele româneşti*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2006.

MLD 1988–2012: *Monumenta Linguae Dacoromanorum. Biblia 1688*, Pars I, *Genesis,* Iaşi, 1988; Pars II, *Exodus*, Iaşi, 1991; Pars III, *Leviticus*, Iaşi, 1993; Pars IV, *Numeri*, Iaşi, 1994; Pars V, *Deuteronomium*, Iaşi, 1997; Pars XI, *Liber Psalmorum*, Iaşi, 2000; Pars VI, *Iosue, Iudicum, Ruth*, Iaşi, 2004; Pars VII, *Regum I, Regum II*, Iaşi, 2008; Pars IX, *I–II Paralipomenon*, Iaşi, 2011; Pars X_2, *Job*, Iaşi, 2012; Pars XII, *Josephus ad Machabaeos*, Iaşi, 2012.

Momina 2007: M. A. Momina, *Atlas Sinensis i Opisanie Kitaja Nikolaja Spafarija*, «Revue des études sud-est européennes », XLV, 2007, 1–4, p. 261–278.

Olar 2010: Victor Olar, *Mitropolitul Ştefan al Ungrovlahiei (1648-1653; 1655-1668*), în Cătălina Velculescu, Zamfira Mihail, Ileana Stănculescu, Victor Olar, *Manuscris trilingv. Preliminarii la o editare*, Editura Paideia, Bucureşti, 2010, p. 137–182.

Onu 2002: Liviu Onu, *Tradiţia manuscrisă a unei sinteze europene la români în secolele al XVII-lea şi al XIX-lea. Mântuirea păcătoşilor (Amartolon Sotiria)*, ed. Gh.Chivu, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2002.

Şeapte taine: *Şeapte taine a besearecii, Iaşi, 1644*, ediţie critică, notă asupra ediţiei şi studiu filologico-lingvistic de Iulia Mazilu. Cuvânt înainte de Eugen Munteanu, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", Iaşi, 2012.

Ştrempel 1978: G. Ştrempel, *Catalogul manuscriselor româneşti*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, vol. I–IV, 1978–1992.

Ursu 1999: N. A. Ursu, *Încă o traducere necunoscută a lui Nicolae Spătarul (Milescu): Apologie contra lui Mahomed a împăratului bizantin Ioan Cantacuzino*, în „Cronica", XXXIV, 1999, nr. 9, p. 11.

Ursu 2003: N. A. Ursu, *Contribuţii la istoria culturii româneşti în secolul al XVII-lea. Studii filologice*, Editura Cronica, Iaşi, 2003, p. 342–353.

Velculescu 1989: Cătălina Velculescu, *Documentar istorico-literar. Variante româneşti ale „pildei mărgăritarului"*, în „Memoriile Secţiei de Filologie şi Literatură", Academia Română, seria IV, tom XI, 1989, p. 27–28, 38.

Velculescu 2000–2001: Cătălina Velculescu, *Fragen und Antworten*, în „Synthesis", XXVII-XXVIII, 2000–2001, 89–92 (comunicare Göttingen), in extenso în *Texte uitate, texte regăsite,* Fundaţia Naţională pentru Ştiinţă şi Artă, Bucureşti, 2002, p.45–72.

Velculescu et alii 2010: Cătălina Velculescu, Zamfira Mihail, Ileana Stănculescu, Victor Olar, *Manuscris trilingv. Preliminarii la o editare*, Editura Paideia, Bucureşti, 2010.

BDD-A19637 © 2014 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-21 05:09:45 UTC)